

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԿԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔՆԵՐԸ

1889-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության համար կարևոր հուշագրական սկզբնաղբյուրներից է Արմենական կուսակցության և հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ներկայացուցիչ Արմենակ Եկարյանի հուշագրությունը, որում առկա են հայեցակարգային նշանակություն ունեցող եզրահանգումներ¹:

Գրքի առաջին հրատարակության (1947 թ., Կահիրե) նախաբանից տեղեկանում ենք, որ այն գրվել է Ռամկավար ազատական կուսակցության ակնառու գործիչ, եգիպտահայ մտավորական Լ. Աճեմյանի խնդրանքով: Եկարյանի հուշերն առանձին գլուխներով կամ պարբերացումներով չեն ներկայացվում, այլ պարզապես շարադրված են «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի» ընդհանուր վերնագրի տակ: Բայց կարելի է համաձայնվել Լ. Աճեմյանի հետ, որը 1870-ական թթ. մինչև 1916 թ. ընդգրկող հուշերը ենթարկել է հետևյալ բաժանումների.

ա) Ազգային-ազատագրական պայքարի նախապատրաստական շրջան (1870-ական թթ. մինչև 1895 թ.):

բ) 1995-1908 թթ. ընդգրկող ազատագրական պայքարի շրջան:

գ) 1908 թ. մինչև 1916 թ., երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը:

Փորձենք առանձնացնել այս արժեքավոր հուշերում մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածի վերաբերյալ հեղինակի արտահայտած գնահատելի և արդիական հնչեղություն ունեցող տեսակետները: Դրանք հատկապես գնահատելի են **Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար մղվող հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքը, հերոսական փայլատակումները, հիշարժան իրադարձությունները, խելացի ու համարձակ գործիչներին և, վերջապես, այդ պայքարի պարտության պատճառները ճիշտ ընկալելու տեսանկյունից:**

Արտաքրուստ այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե հուշերը կրում են սոսկ նկարագրական բնույթ, քանզի այնտեղ ներկայացվում են դեպքերն իրենց շարունակական ընթացքով, հաճախ առանց եզրակացությունների: Սակայն այդ **դեպքերի նկարագրության տրամաբանությունն ինքնին ունի հայեցակարգային նշանակություն:** Դրանում համոզվում ենք դեռևս 1885 թ. առաջ, 1870-ական թթ. վերջերի և 1900-ական թթ. սկզբներին առնչվող իրադարձություններին նրա որոշ անդրադարձներից, որոնք, ի դեպ, համընկնում են ոչ միայն Արմենական կուսակցության, այլ նաև ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական որոշակի շրջանակների տեսակետներին: Այսպես, 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերաբերյալ նա գրում է. «Երկար ժամանակ էր, որ վասպուրականցին կ'երազեր քրիստոնեայ պետութեան մը ձեռքին

¹ Տե՛ս Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Պէյրուք, 1985:

տակ ազատ շունչ քաշել, **ու հիմա, ան վերջնականապես համոզուած էր թէ հասած էր արդէն իր իտէալինը**: Պատերազմի վախճանն ու Ս. Ստեֆանոյի դաշինքը չյուսահատեցին զինքը: **Կիպրոսն ու Պերլինն իսկ խիստ քիչերու աչքերը բացին**:

Ռուս-թուրքական պատերազմին, ուրեմն, **Վասպուրականը ոտքի կոխան եղաւ արշաւող ու նահանջող կանոնաւոր ու անկանոն բանակներուն**: Այս հանգամանքը իր ահաւոր անդրադարձումը ունեցաւ ամբողջ ազգաբնակչութեան վրայ, զայն մատնելով սովի մը, որուն նմանը, գէթ այդ օրերուն, ան չէր յիշեր բնաւ: **Միայն հայը չէր որ կը մեռնէր անօթութենէն, այլև թուրքն ու քիւրտը, միայն քաղաքացիները չեն, որ հաց չէին գտել, այլև գիւղացիները**, որոնց մէջ, կըսուէր, մարդակերութեան դեպքեր ալ պատահած էին: Դժբախտութիւններ ետեւէ ետեւ, - հրդեհ, պատերազմ եւ սով²: Այս ընդարձակ մեջբերումը և մասնավորապէս մեր ընդգծած տողերը հիմք են տալիս եզրակացնելու.

ա) Ա. Եկարյանը հասկանում է, որ թյուր էին այն համոզմունքները, թէ հասել է վերջապէս քրիստոնյա պետութիւնների օգնությամբ ազատագրվելու բաղձալի պահը: Դա պարզ երևում է նրա ականարկից Կիպրոսի գործարքի և Բեռլինի վեհաժողովի մասին: Երկու կարևոր իրադարձություն, որոնք ըստ նրա՝ դարձյալ դաս չեղան հայերի համար, նրանց աչքերը չբացեցին Ռուսաստանի և Եվրոպական մեծ տերությունների դավադիր քաղաքականության ըմբռնման տեսանկյունից:

բ) Ընդհակառակն, այդ պատերազմն աղետալի հետևանքներ է ունենում արևմտահայության և նրա մի ստվար հատվածը կազմող Վասպուրականի հայության համար, որը բանակների առաջընթացի և նահանջի հետևանքով ոտնակոխ եղավ, ջլատվեց ու քայքայվեց: Արդյունքում՝ ռուս-թուրքական պատերազմը գրոյական օգուտ բերեց արևմտահայությանը: Այս ճիշտ համոզմունքն է ներշնչում Ա. Եկարյանը:

գ) Պատերազմը ցավալի հետևանքներ է ունենում ոչ միայն հայության, այլև թուրք և քուրդ բնակչության համար: Ուրեմն, բոլոր դեպքերում այն դատապարտելի երևույթ է:

Ա. Եկարյանի այս ըմբռնումներին, մենք անդրադառնում ենք այն պատճառով նաև, որ հետագա տարիներին, երբ նա արդէն դառնում է ազատագրական պայքարի գործիչ և կազմակերպիչ, ավելի են խորանում և երկորդական, երրորդական են դառնում մեծ տերություններից հայության ազատագրությունը կախյալ համարելու ձգտումները³:

Արդէն 1880-ական թթ. սկզբի արևմտահայության զարթոնքին Ա. Եկարյանի անդրադարձները այն համոզմունքն են ձևավորում, որ նա շատ ճիշտ է ընկալում լուսավորական կամ կրթական շարժման ունենալիք դերը ազգային-ազատագրական պայքարի նախօրյակին: Կարծում ենք, չենք սխալվի, եթե պնդենք, **որ ցանկացած ազգային-ազատագրական պայքարի նախորդում է դրա գաղափարախոսությունը**, որը

² Նույն տեղում, էջ 4-5:

³ Եկարյանն իր հուշերը գրում էր այն ժամանակ, երբ արդեն ականատես էր եղել 1890-1923 թթ. տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությանը և մեծ հիասթափություն էր ապրում (հիասթափություն ու խորը հուսախաբություն էր ապրում հայ ժողովրդի մեծ մասը) թե՛ մեծ պետություններից և թե՛ նույնիսկ հայ ազատագրական շարժումից: Անշուշտ, դրանով էին պայմանավորված նրա ազատագրական հայացքներում տեղ գտած կտրուկ փոփոխությունները:

հետազայում ավելի է հղկվում այդ պայքարի ընթացքում: Անվիճելի ճշմարտություն է, որ մասնավորապես 1885-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարն ընդհանուր առմամբ ընթացավ ոչ վերջնականապես հստակված և ճշգրտված գաղափարախոսությամբ: Հայ քաղաքական կազմակերպություններում նույնիսկ առկա էին հակասական մոտեցումներ այն կարևորագույն հարցի շուրջ, թե, ի վերջո, հաղթանակից հետո ինչպիսի քաղաքական կարգավիճակ պետք է ստեղծվեր Արևմտյան Հայաստանում:

Ա. Եկարյանը, ի տարբերություն շատերի, ճիշտ է ընկալել Խրիմյան Հայրիկի «Երկաթե շերտի» կոչը, որն ամենին չէր նշանակում առանց լուրջ նախապատրաստության, անհաբեկչական գործողություններով և տարանջատ ձեռնարկներով ուշադրություն գրավելու հորդոր, այլ **համազգային նախապատրաստություն**: Իսկ այդ նախապատրաստությունը նախ և առաջ ենթադրում էր լուսավորական կամ կրթական գործունեություն: Այդպես էին մտածում Վանի շատ գործիչներ: Այդպես էր մտածում և Ա. Եկարյանը:

Վասպուրականում ծավալված կրթական շարժումը դրվատանքով ներկայացնելուց հետո նա հետևյալն է գրում. «Հին օրերու թանձրացած խաւարը տեղի կուտար լուսապայծառ օրուան մը առջեւ: Զարթնումի այս շարժումը հետզհետե կ'ընդհանրանար նորահաս երիտասարդութեան մէջ: Ընթերցասիրութիւնը մեծ ծաւալ գտած էր: Գամար-Քաթիպայի հայրենաշունչ երգերը գիշերները կ'արձագանքէին Այգեստանի սաղարթախիտ պարտէզներուն մէջ: Ռաֆֆիի եւ Ծերենցի վէպերը նոր եւ անդիմադրելի թափով մը կը հրդեհէին մոխիրներու տակ թաղուած կայծերը...»⁴:

Հետևությունը մեկն է՝ Ա. Եկարյանը **ճիշտ է ընկալում կրթական շարժման դերն ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում և Վասպուրականի օրինակով ապացուցում է նման շարժման հետևանք պայքարի արդյունավետությունը**: Մի բան ակնհայտ է, որ գալիք ազատագրական պայքարում Վանի գործիչների խոհեմ գործելակերպը պայմանավորված էր պայքարին նախորդած կրթական կամ որ նույնն է՝ գաղափարախոսական գորեղ շարժումով:

Բավականին հետաքրքիր և պատմագիտական հնչեղություն ունեն Ա. Եկարյանի տեսակետները կովկասահայության վերաբերյալ: Հետաքրքիր է, որ ինչպես նա, այնպես էլ իր նման վանեցի շատ երիտասարդներ այն կարծիքն ունեին, թե Կովկասում հայությունը տոգորված է ազատագրական գաղափարներով: «Կովկաս, - գրում է նա, - ան դիպական երկիրն էր այդ օրերուն մեզի համար (1980-ական թթ. վերջերին - Ս. Ս.): Չէ՞ որ հոն կ'ապրէին, կը գործէին Արծրունիներն ու Ռաֆֆիները: Այդ հրաշալի երկրին մէջ, ուր հայ ազատ էր իբրեւ մարդ ապրելու, եւ կ'ենթադրէի թէ բազմաթիւ են «Կարօներ», «Ֆարհատներ» եւ «Ասլաններ» ինծի ընկերակցելու համար...»⁵:

Ա. Եկարյանը համոզված էր, որ կովկասահայությունը պատրաստ է միավորվելու արևմտահայությանը՝ հանուն վերջինիս ազգային-ազատագրության: **Նրա մոտ փաստորեն առկա էր արևմտահայության խնդրի շուրջը ողջ հայությանը միավորված տեսնելու ցանկությունը**: 1888 թ. սկզբներին հասնելով Թիֆլիս՝ Ա. Եկարյանը հայտնվում է միանգամայն հուսախաբ վիճակում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

«Տգիտութեան եւ անգիտակցութեան թանձր խաւարը, 88 թուականներուն անգամ, շատ ավելի զգալի էր Թիֆլիսի մէջ, քան Վասպուրականի: Եւ Արծրունիներու, Ռաֆֆիներու եւ Պատկանեաններու դեմքերը այդ խաւարին ընդմէջէն պլպլացող աստղեր էին միայն: **Տգետ էին հոն հայ քահանան եւ ուսուցիչը, եւ հայ ընտանիքներէն հալածուած՝ հայ լեզուն, հայ սովորութիւնն ու վարքութեանը:** Թիֆլիսեցիին համար իր քաղաքը ամբողջ տիեզերքն էր, իր Բուրը թէ՛ ծով, թէ՛ գետ այն, որ թիֆլիսեցի չէր, գիւղացի էր, իսկ Արեւմտահայաստանը գրեթէ բոլորին համար «Կոռ»ներու երկիր: Եւրոպան անգամ, այս օրերուն, թիֆլիսեցիին համար «ֆրենկ» անունով ծանօթ էր...»⁶:

Այսինքն, Ա. Եկարյանի կարծիքով կովկասահայությունն իրականում դեռնաւ չէր ապրել այն զարթոնքը, որն արդեն կար Արեւմտյան Հայաստանում և իր հայրենի Վանում: **Չկար համահայկական պայքարի անհրաժեշտության ըմբռնումը**, որն աստիճանաբար ձևավորվեց արդեն 1890-ական թթ. սկզբին: Բայց, թերևս կարելի է պնդել, որ արևելահայությունը այդպես էլ չտոգորվեց Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության ցանկությամբ նաև Դաշնակցության քաղաքական ասպարեզ իջնելուց հետո: Այնպես որ Ա. Եկարյանի տեսակետը գրեթէ խոցելի չէ:

Մյուս կարևոր դրույթը, որը զարգացնում է Ա. Եկարյանը, կապված է արևմտահայ ազատագրական պայքարի օրինաչափության հարցի հետ: Նա իրավացիորեն կարծում է, թե այդ պայքարը հետևանք էր թուրքական իշխանությունների վարած դաժան ազգային և սոցիալական քաղաքականության, և դա ցույց է տալիս Վասպուրականի օրինակով: 1880-ական թթ. վերջերին տարվող այդ քաղաքականության մասին նա գրում է. «Բանտերը այլևս շատ նեղ կուգային գիւղերէն ու քաղաքներէն հաւաքուած ծաղիկ երիտասարդութեան համար, եւ ամէն օր խցիկներու թիւը կ'աւելանար: Չկար աչքի զարնող երիտասարդ մը, որ ճաշակած չըլլար այդ սարսափելի գնտաններուն կեանքը»⁷, ապա ավելացնում. «**89 թուականներուն, թուրք քաղաքականութիւնը հայերու վերաբերմամբ աւելի քան բացորոշ էր: Հետզհետէ կը պարզուէր նաեւ մեր ընելիքը:** Անիկա նոյնիսկ կը հարկադրուէր մեզի: Բանտէն դէռ նոր ազատուած մեր վերոյիշեալ ընկերները, փոխանակ ընկճելու եւ իրենց խաթարուած առողջութեան դարմանումին աշխատելու, աւելի ոգեւորութեամբ ասպարեզ իջան: **Բոլորին մտածածը, բոլորին զգացածը մէկ էր, - զինուի՛լ...**»⁸: (Ընդգծումները մերն են - Ս. Ս.)

Ասվածից պարզորոշ երևում է, որ հայ ժողովրդին զինվել ստիպում էր թուրքական կառավարությունը: Սա մի ավելորդ անգամ գալիս է ապացուցելու, որ ստահող են այն թուրքապաշտ տեսությունների հեղինակների բարբառանքները, համաձայն որոնց **հայոց ջարդերը պայմանավորված էին հայ ազգային-ազատագրական պայքարով:** Այլ հարց է, որ այդ պայքարի որոշ տարանջատ ձեռնարկներ ջարդերի առիթներ էին տալիս: Պայքարի նման ձևերին դեմ էին արտահայտվում թե՛ արմենականները և թե՛ Ա. Եկարյանը: **Բայց ազատագրական պայքարի զարթոնքն օրինաչափ էր:**

Անշուշտ, զինման գործը դյուրին չէր և դրա ուղիների որոնումները երկար շարունակվեցին: Զենք հիմնականում ներկրում էին Կովկասից Պարսկաստանի վրայով: Արևմտյան Հայաստան Հնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները մինչև 1904

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

⁸ Նույն տեղում, էջ 10:

թ. ներառյալ զենքեր ներմուծում էին հայդուկային խմբերով՝ հաճախ ցուցադրական բնույթ հաղորդելով այդ գործողություններին, իսկ երբեմն էլ բախվում ու մարտի էին բռնվում թուրք և քուրդ զինյալ խմբերի հետ՝ հույս ունենալով, թե մեծ տերությունները կմիջամտեն խնդրին և կօգնեն հայերին, իսկ Արմենական կուսակցությունն այդ հարցում զգուշավոր էր: Դա գալիս էր նրանց տեղացիներ լինելուց և կուսակցության ծրագրային դրույթներից, **ուր հստակ դրված էր ժամանակավրեպ ձեռնարկներով ջարդերի առիթներից զգուշանալու պահանջը**. «Մասնակի և տկար ուժերի շարժումները, ցույցերը բացառիկ հանգամանքներից դուրս ընդունելի չեն, ընդհակառակը՝ վնասակար են»⁹:

Արմենական Ա. Եկարյանը նույն կերպ էր մտածում: Այսպես, երբ նա դեպքերի բերումով (որոնց անդրադառնալը մեզ նպատակ չենք համարում) անցնում է Պարսկաստան և հաստատվում Դերիկ վանքում, այնտեղ են գալիս «հայրենասիրական շունչով զինովցած երիտասարդներ»: Վերջիններս գալիս էին «մեծամեծ հույսերով, ոսկեզօծ երազներով, համոզուած թե սահմանագլխի վրայ կազմ ու պատրաստ խումբերը շուտով Երկիր պիտի արշաւեն՝ ազատելու համար հայն ու Հայաստան»¹⁰:

Որ Եկարյանը չէր կիսում նրանց մտայնությունը և նման ճանապարհով գնալը համարում էր ոչ արդյունավետ, երևում է նրա հետևյալ տողերից. «Ատիկա իրենց վառ երեւակայութիւններուն համար նոյնքան դիրին գործ էր, որքան դիրութեամբ անոնք կարդացեր էին «Կայծեր» ու «Ճշներ»ը, «Թորոս Լեւոնի»ն ու «Երկունք»ը...»¹¹:

Եկարյանը համաձայն էր Մ. Ավետիսյանի այն տեսակետին, «թէ արեւմտահայ ժողովուրդին իրապէս օգտակար ըլլալու համար **պէտք էր մտնել Երկիր, ծանօթանալ այն ժողովուրդին՝ որուն համար պիտի աշխատուէր, ծանօթանալ այն պայմաններուն՝ որոնց մէջ կ'ապրէր հայ ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ այն նիւթական ու բարոյական արգելքներուն որոնց պիտի բախէ ամեն գործիչ**»¹²:

Հիրավի, եթե այս ըմբռնումով ընթանային բոլոր հայ քաղաքական ղեկավարները, ապա, վստահորեն կարելի է պնդել, որ առավել արդյունավետ ընթացք կունենար ու առավել քիչ գոհողություններով կընթանար հայ ազգային-ազատագրական պայքարը:

Եվ պատահական չէ, որ Ա. Եկարյանը Մ. Ավետիսյանի հրահանգով Վան է մեկնում առանց զենքի, մուրացիկի հագուստով՝ տանելով իր հետ նամակներ և բերելով դրանց պատասխանները իր ուսուցչին, ով այդ ժամանակ ղեկավարում էր Սալմաստում իր ստեղծած մասնաճյուղը:

Ա. Եկարյանի այս ըմբռնումը երևում է նաև 1890 թ. սեպտեմբերին ձեռնարկած Մ. Կուկունյանի արշավախմբին նախորդող լուրերի նրա մեկնաբանությունից: «Բավական ժամանակ ի վեր էր, - գրում է նա, - որ կը խոսուէր Կովկասէն դէպի Արեւմտահայաստան ըլլալիք շարժումի մը մասին: Եւ այս գործին պատրաստութեան արձագանքները մինչեւ Պարսկաստանի խուլ անկիւնները հասնելով, կը մեծնային, կը չա-

⁹ Տե՛ս Ռամկավար Ազատական Կուսակցություն, Ուղեցույց և համառոտ պատմություն, Երևան, 1991, էջ 42:

¹⁰ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 23:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 25:

փազանցուելին ու կը ընդունենին դիցազնական քայլի մը երեւոյթը, բոլոր հայրենաբաղձ սրտերու մէջ առաջացնելով գոհունակութեան զգացում մը: Ի հարկէ, ինծի պէս մտածող երիտասարդները պիտի ուզէին մասնակցիլ այս հրաշավիպային, այս նուիրական գործին: - **Արշաւել դէպի Հայաստան, ջարդել մեր դարաւոր թշնամին եւ ազատել մեր եղբայրները գերութեան ծանր լուծէն:** Առաջին անգամն էր, որ հայ ըմբոստ ոգին հրապարակ կ'իջներ իր բախտը փորձելու: Եւ այս արշաւանքը կազմակերպողներուն մէջ ոգեւորութիւնը այնքան վառ էր ու նպատակը այնքան նուիրական, որ **ոչ ոք կ'անդրադառնար այն քաղաքական դժուարութեանց, խոչընդոտներուն, որոնցմով շրջապատուած էր այդ գործ...**¹³:

Այս ընդարձակ մեջբերումը և հատկապէս մեր ընդգծած նախադասութիւնները մեկ անգամ ևս վկայում են, որ հայտնի գործիչը պատմական իրադարձութիւններին նայում է քննախույզ հայացքով: Մի կողմից նա օրինաչափ է համարում հայոց ոգևորությունը, մյուս կողմից էլ նման ձգտումները փաստորէն համարում է քաղաքական ռոմանտիզմի արտահայտություն, որի պայմաններում երկրորդական պլան էր մղվում տեղական դժվարին պայմանների հաշվառումը:

Ճշմարիտ է, Ա. Եկարյանը նույնպէս ոգևորվելով՝ անհաջող փորձ է անում Կովկաս անցնելու և արշավախմբին միանալու, բայց հետագայում արշավախմբի առումով գրված նրա վերոհիշյալ տողերը փաստորէն հայեցակարգային մոտեցում են տվյալ պատմական իրադարձությանը:

Հարկավ, չպետք է մոռանանք նաև, որ շրջապատող ցեղերի, հատկապէս քրդերի աննպաստ դիրքորոշումը հաճախ անխուսափելի էին դարձնում զինված ընդհարումները նաև Ա. Եկարյանի նման մտածող գործիչների համար: Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ նրանց գործունեության մէջ նման կռիվների կազմակերպումը պլանավորված չէր, մի բան, որ ինչպէս նշեցինք, չէս կարող պնդել դաշնակցական և հնչակյան շատ գործիչների դեպքում:

Լինելով գաղտնորէն ընդհանուր զինման և նախապատրաստման կողմնակից՝ Ա. Եկարյանը դրական է արտահայտվում նման ըմբռնումն ունեցող այլկուսակցական գործիչների նկատմամբ: Այսպէս, նա դրվատանքով է ներկայացնում Վանում ՀՅԴ առաջին գործիչ Պետոյի գործունեությունը, որով օգնում է առավել լավ պատկերացում ունենալ ազատագրական պայքարի վերաբերյալ իր ունեցած հայացքների մասին: «Վան հասնել է յետոյ,- գրում է նա,- ան (Պետոն - Ս. Ս.) իր շրջահայաց եւ լուրջ գործունեութեամբը մեր ընկերներուն համակրութիւնը գրաւած էր եւ ամբողջովին նուիրուած սրբազան գործին: **Առանց կառավարութեան ուշադրութիւն գրաւելու**, ազատ պտտիլ կարենալու համար, ան թեւին տակ առած հիւսուածեղենի քանի մը կտորներ, խանութ է խանութ, հավաքոյթ է հաւաքոյթ կ'երթար, **ուժ տալու ինքնապաշտպանութեան գործին:** Յաճախ ալ, որպէս ջրաբաշխ, բահ մը ուսին, թաղէ թաղ, այգիէ այգի կը դեգերէր, առանց մասնաւոր կեդրոնի եւ հետեւորդներու, **միշտ մեր ընկերներու ցումններուն հետեւելով եւ համաձայն տեղական պայմաններու հարկադրանքներուն**»¹⁴:

Այսպիսով. ա) Ա. Եկարյանը ճիշտ էր համարում անադմուկ գործունեությունը, ո-

¹³ Նույն տեղում, էջ 28-29:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 33-34:

րը կառավարությանը չէր տա ջարդերի հավելյալ առիթներ, բ) գտնում էր, որ ինքնապաշտպանությունը պետք էր նախապատրաստել գաղտնորեն, գ) դրսից եկած գործիչների համար կարևոր էր համարում գործունեությունը տեղական պայմանների առանձնահատկությունների հաշվառումով և ով ընկալում էր դրանք, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, համագործակցում էր նրանց հետ:

Եվ իսկապես, **հայ ազգային-ազատագրական պայքարն անհամեմատ ավելի արդյունավետ կլիներ, եթե հայ երեք քաղաքական կուսակցությունները համատեղ գործեին նման ըմբռնումներով:** Բայց, դժբախտաբար, **նրանք չգործեցին ընդհանուր ճակատով,** այլ ընդհակառակը՝ հաճախ որդեգրեցին միմյանց նկատմամբ թշնամական դիրքորոշում, որը ոչնչով չի արդարացվում: Հայ կուսակցությունների անմիաբանության պատճառների մասին, որոնք հաճախ համարժեք են պատմագիտական հայեցակարգերին, Եկարյանը համոզիչ տեսակետներ է հայտնում: Փորձենք ներկայացնել դրանք: Ըստ նրա՝ Հնչակյան կուսակցության սկզբնավորումից առաջ տարածայնություններ են առաջանում Ա. Նազարբեկյանի, դոկտ. Ս. Գաբրիելյանի և Մ. Փորթուգալյանի միջև: Այդ տարածայնություններին, այնուհետև ձևավորված մյուս կուսակցությունների գործունեության եղանակներին Ա. Եկարյանի անդրադարձները կրում են **քննական բնույթ:**

Նա դրանց անդրադառնում է ոչ որպես անմիջական մասնակից, այլ գնահատող և վերլուծող՝ այդ վերլուծություններին ինքնին տալով պատմագիտական արժեք:

Մինչև Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը վերոհիշյալ գործիչների միջև առաջացած տարածայնությունների մասին նա գրում է. «Նազարբեկ և Գաբրիելյան Հայաստանի կեանքին անձանթ էին եւ առաջինը եւրոպական, իսկ երկրորդը՝ ամերիկեան դաստիարակութեամբ. անոնք կը ձգտէին հայրենասիրականին (Հայ հայրենասերների միությունը, որի անդամներից էր Ա. Եկարյանը - Ս. Ս.) տալ ընկերվարական ուղղութիւն մը, ինչ որ բոլորովին խորթ էր ու Տաճկաստանը, հայն ու Հայաստանը, եւ չէին ուզեր մտիկ ընել Փորթուգալեանին, որ երկար ատեն գտնուած էր Պոլսէն գատ՝ Եւրոկիա, Մեքսստիա, Տիգրանակերտ ու Վան եւ ուսումնասիրած երկիրը իր բոլոր կարիքներովը»¹⁵ (Ընդգծումները մերն են - Ս. Ս.):

Ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել այս դիտարկումից.

Առաջին. իսկապես անվիճելի ճշմարտություն է, որ հայ կուսակցությունների գաղափարական դրույթների վրա իր խորը կնիքն էր դրել այն միջավայրը, որում նրանք կրթվել էին, և ընկերվարական գաղափարախոսության ներմուծումն այդ դրույթների մեջ հիմնականում գալիս էր եվրոպական ազդեցություններից:

Երկրորդ. ընկերվարական գաղափարախոսությունը չէր կարող արմատանալ արևմտահայության մեջ, որը նախ և առաջ ուներ ազգային-ազատագրության խնդիր:

Երրորդ. Օսմանյան Թուրքիայի էության մեջ խորասույզ գործիչը չէր կարող չհամոզվել Մ. Փորթուգալյանի տեսակետների ճշմարտացիության հետ:

Իսկ ի՞նչ էր ուզում Մ. Փորթուգալյանն արդեն հայ մյուս երկու կուսակցությունների ձևավորումից հետո: Հետևյալը՝ «որ նոր շարժումները կատարուէին իր ուղղութեան համաձայն (որը նաև արմենականների ուղղությունն էր - Ս. Ս.) **լուռ եւ անշշուկ պատրաստութիւն, յարմար բոլորին միայն շարժուելու համար, մինչ հնչա-**

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 34:

կեանները կը հավատային ցոյցի և Եւրոպական միջամտութեան...»¹⁶:

Պատմական հետազոտողները իրադարձություններն ապացուցեցին, որ միանգամայն ճիշտ էր ազատագրական պայքարի կազմակերպման Մ. Փորթուգալյանի (նաև Արմենական կուսակցության) ըմբռնումը: Մասնավորապես 1890-ական թթ. կազմակերպված հնչակյանների ցույցերի, (Գում Գափուի, Բապը Ալիի, Սասունի 1894 թ. ապստամբության) Եվրոպական միջամտության աննպաստ հետևանքները, որոնք հիմնականում տեղական պայմաններին անծանոթ լինելու հետևանք էին: Ուստի և դարձյալ հայեցակարգային նշանակություն ունի Ա. Եկարյանի ընդհանրացումը՝ «հնչակեանները կը հաւատային ցոյցի ու եւրոպական միջամտութեան...»:

Հաստատելու համար բավական է դիտարկել Սասունի օրինակը: 1891-93 թթ. մղված հերոսական և հաղթական կռիվներից հետո այնտեղ ապաստանած Մ. Տամատյանը և Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան) Եվրոպական միջամտության հույսով կրկին ըմբոստություն էին քարոզում այն դեպքում, երբ ժողովուրդը բոլորովին անպատրաստ էր դրան:

Դեռևս Մուրադի Սասուն անցնելուց առաջ Հնչակյան կուսակցությունն արդեն խոսում էր նրա ապստամբության մասին այն դեպքում, երբ կառավարությունն առիթ էր որոնում հաշվեհարդար տեսնելու 1891-93 թթ. կռիվներից հաղթական դուրս ելած Սասունի հետ¹⁷:

Իսկ Սասունի 1894 թ. ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ և սոսկալի կոտորածներով, ինչը տեղացի արևմտահայ գործիչների տեսակետների անտեսման հետևանք էր նաև:

Բավական հետաքրքիր և ցայսօր անտեսված ՀՅԴ - Արմենական կուսակցությունների համագործակցության ցավոտ խնդրին անդրադառնալով՝ Եկարյանը գրում է, որ երբ 1892 թ. Թիֆլիսում գումարվում է ՀՅԴ 1-ին Հնդհանուր ժողովը, դրան հրավիրվում են նաև Վանի արմենականները՝ «անոնց հետ համաձայնութեան մը գալու նպատակաւ»:

Արմենականները Թիֆլիս են ուղարկում Գր. Պետրոսյանին և Գ. Բաղեշյանին: Մեկնում է նաև Պետոն (Ալեքսանդր Պետրոսյանը): «Սակայն, համաձայնութիւնը չի կայանար, որովհետև **Դաշնակցութիւնը մերիններեն կը պահանջէր տառացիօրէն հպատակիլ իր բոլոր ցուցումներուն, որպէս կենդրոնական մարմնի:** Այս յաւակնոտ պահանջքը, ի հարկէ, կը մերժուի մեր պատգամաւորներուն կողմէ, որոնք կը խօսէին յանուն մեծ կազմակերպութեան մը՝ որ ծնունդ առած էր իրական կարիքներէն եւ կը գործէր Երկրի մէջ, բայց որ, անտարակոյս, պէտք ունէր արտասահմանի օժանդակութեանը, գալիք փորձութիւններուն պատրաստ ըլլալու համար: Ուստի **մերինները պահանջ կը դնեն օգնել միայն իրենց եւ չխառնուիլ իրենց ներքին գործունէութեան,** ինչ որ կը մերժուի դաշնակցականներէն...»¹⁸:

Այստեղ դժվար է կողմնորոշվել, թե ովքեր էին ավելի ճիշտ: Բնականաբար, երկկողմանի առաջարկներն էլ մեկ նպատակ են ունեցել՝ **գործի ղեկավարությունը**

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 35:

¹⁷ Տե՛ս **Մերոյան Մ.**, Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով, Վերլուծումներ հայկական հարցի շուրջը, Գահիրե, 1948, էջ 191:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 36:

վերցնել իրենց ձեռքը, սակայն երկու կուսակցությունների համար էլ դժվար էր զրկվել իրենց ղեկավար դերից:

Իսկ ինչո՞ւ էր պայմանավորված Եկարյանի հայտնած հետևյալ կարծիքը. «Դաշնակցության հետ մեր հարաբերություններն առերես սերտ մնացին քան թե հնչակեաններու»: Կարծում ենք հետևյալ հանգամանքով՝ **չնայած իր գործողություններում եվրոպական միջամտության նախատեսմանը, ՀՅԴ-ը կատարում էր նաև զինման աշխատանքներ**: Բացի այդ Վանում ազատագրական պայքարի արմենականների ավանդույթներն արդեն արմատացած էին, ինչը գոնե սկզբնական շրջանում ամբողջովին չէր անտեսվում դաշնակցականների կողմից: Այսպիսով, մյուս հայեցակարգային մոտեցումը, որին հիմք է տալիս վերոշարադրյալը, հետևյալն է՝ **հայ ազատագրական պայքարի հաղթական ավարտի գրավականը նրա միասնականության մեջ էր**, որի բացակայությունը դժբախտաբար, իր ազդեցությունն ունեցավ այդ պայքարի անհաջող ելքի վրա: Սա պատմական ճշմարտություն է, որն ընկալել է օգնում նաև Ա. Եկարյանը:

Կարծում ենք, որ պակաս կարևոր նշանակություն չունի նաև արմենականների գործունեության արդյունավետության Ա. Եկարյանի գնահատականը. «Յարդ պատմում եղանակով, ուրեմն, **առանց ցուցամոլութեան եւ աղմուկի**, մանաւանդ առանց զանազան նուիրական անուններու շահագործումին, **մենք արմենականներս, յաջողած էինք բաւական զենք փոխադրել Վան՝ գալիք օրերուն անպատրաստ չգտնուելու համար**: Ըսել չեմ ուզել, անշուշտ, որ այդ զենքերով մենք պիտի կարենայինք ինքզինքիս պաշտպանել կառավարութեան մը դէմ, ո՛չ, այլ գէթ՝ արմենականներս այս կերպ գործունէութիւն մը ունէինք»¹⁹:

Հատկապես մեր ընդգծումներից պարզ է, որ Ա. Եկարյանը արմենականների գործունեությունը գնահատում է բավական օբյեկտիվ և գտնում է, որ իրենց ստեղծած միջոցները թեպետ քիչ էին ողջ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար, բայց անկախ դրանից՝ նախապատրաստության իրենց ուղին գերծ էր ավելորդ ցուցամոլությունից:

Ա. Եկարյանի այս վկայությունը մի անգամ ևս օգնում է ճշգրիտ պատկերացում կազմել Արմենական կուսակցության գործունեության եղանակների մասին:

Դաշնակցության գործունեության առաջին շրջանի համար (1892-1898 թթ.) բնորոշող են նրա հետևյալ տողերը. «Կովկասահայ դաշնակցականները, որոնք արևմտահայոց փրկութեան գործը կը վարէին այնպես, ինչպէս կարդացած էին վեպերու մեջ»²⁰:

Հետաքրքիր է, որ նա գործածում է «Կովկասահայ դաշնակցականներ» դարձվածքը: Կարծում ենք, որ դա պատահական չէ, քանզի արևմտահայ դաշնակցական գործիչները (Հրայր, Վարդգես, Մշո Գեղամ և այլ) ավելի իրապաշտ էին և գերծ կովկասահայ գործիչների որոշ ռոմանտիզմից: Ըստ նրա՝ այդ ռոմանտիզմի հետևանք էր նաև զինված խմբերով նրանց Պարսկաստանում շրջելը, Դերիկի պարիսպների կառուցումը և այլն, որը հանգեցնում է թուրք հյուպատոսի միջամտությանը, ինչի արդյունքում պարսկական կառավարության կողմից քանդվում են պարիսպները և ուժե-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 37:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

ղացվում հսկողությունն այդ տարածքներում: Մի բան ակնհայտ է, որ **անադմուկ և գաղտնի գործունեությունն էր հայ ազատամարտի ճշմարիտ ուղին**: Սա արդեն նշանակում էր, որ **առաջնայինը պետք է դառնար սեփական ուժերին ապավինելու գաղափարը**, ինչն ընդունելի էր արմենականների մեծամասնության կողմից: 1895 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիս հասած Մ. Ավետիսյանն, ըստ Ա. Եկարյանի «Երկրի գործիչներուն» (կովկասահայ - Մ. Ս.) կ'ըներ թելադրություններ՝ **անադմուկ, անշշուկ, յոյսը սեփական ուժի վրա դրած, աշալուրջ կերպով պատրաստուելու մասին**»²¹:

Քննողի հայացքով է ներկայացնում Ա. Եկարյանը 1895 թ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում արյունալի ջարդերը և համարձակ եզրակացությունների է հանգում դրանց պատճառների վերաբերյալ: Նրա դատողությունները **որակյալ առումով** մոտենում են անաչառ պատմաբանի դատողություններին: Նա գրում է. «Անծանօթ հայ իրականության, երկրի դրության, թշնամիին զօրության, այլև Եւրոպական դիւանագիտական բուն նպատակներուն, ռուսահայ մեր այս տաք գլուխներէն դեկավարուած մեր գոյգ յեղափոխական կուսակցութիւնները, տարածուած Փոքր Հայքի և մասամբ ալ Հայկական նահանգներու մէջ, **իրենց անթաքթ, անխորհուրդ եւ անժամանակ պայքարովը փութացուցին 95ը, որ մեզի արժեց աւելի քան 300.000 հայերու կորուստ, չհաշուելով ուրիշ կարգի փճացումները**»²²:

Մի փոքր անց հետևյալն է գրում. «Սխալ չհասկացուինք, սակայն: Մենք դեմ չենք յեղափոխութեան եւ չենք ալ կրնար ըլլայ, բայց այն յեղափոխութիւնը, որ **մեր երկու կուսակցություններուն էր, բռնազբօսիկ էր, չմտածուած, անժամանակ եւ հիմնուած այն կոյր հաւատքին վրայ, թէ թուրք տէրութիւնը փտտած վերջացած է, ու կարելի է գայն փլցնել քանի մը հրացանով կամ հայ արեան քիչ մը զօրաւոր հեղեղով...**»²³:

Ա. Եկարյանը շոշափում է կարևոր հարց, այն է՝ **արդյո՞ք հայ ջարդերը պայմանավորված էին հայ հեղափոխությամբ**: Այս հարցի շուրջ պատմագրության մեջ եղել են և կան տարբեր դիրքորոշումներ: Կարծում ենք, որ ճիշտ չէ հայ ջարդերի ողջ մեղքը գցել հայ ազատամարտի վրա: Բայց միաժամանակ կարծում ենք նաև, որ, իսկապես, հայ ազատագրական պայքարի տարանջատ դրվագները ջարդերի առիթներ էին տալիս թուրքական կառավարությանը: Սակայն մեկ բան է պատճառը, մի այլ բան առիթը: Իր՝ Ա. Եկարյանի հուշերից ակնհայտ է, որ այդ պայքարը հետևանք էր թուրքքրդական դաժան քաղաքականության: Ուստի և, նա նույնպես նկատի ունի ջարդերի առիթները (և ոչ պատճառները), **քանզի հայ հեղափոխությունը համարում է օրինաչափ**: Ակնհայտ է նաև մի բան, որ **ջարդերն Արևմտյան Հայաստանում մասսայական են դառնում հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության շրջանում**:

Սրանից, հարկավ, չի բխում, որ կուսակցությունները դրանց գնում էին միտումնավոր. պարզապես նրանց **անկեղծ** գործունեության մեջ հաճախ **անտեսված էր սեփական ուժերին ապավինելով գործելու գաղափարը, որի դեպքում ավելի ռեալ կլինեք հաջողությունը**: Փաստորեն այս հայեցակարգն է հուշում Ա. Եկարյանը: Եվ միանգամայն ճիշտ են նրա հետևյալ եզրակացությունները. «Իսկ ինչո՞վ օգնեց մեզի

²¹ Նույն տեղում, էջ 52:

²² Նույն տեղում, էջ 54:

²³ Նույն տեղում:

Եվրոպան, որուն վրայ էին դրած մեր յեղափոխականները իրենց ամբողջ յույսը: Ոչնչով, շատ մը կրակոտ ճառեր՝ խորհրդարաններու կամ միթինկներու ամբիոնէն, կարգ մը պաշտօնագրերու փոխանակութիւն, նույնիսկ անգլիական նաւատորմի... միջեւ Տարտանէլի ջուրերը գալ ու անմիջապէս յետոյ ետ ընկրկիլ... որովհետեւ, ան չէր կրնար բարձրանալ Արարատը, որուն միւս գաղիթափին վրայ կար Լոպանոֆի Ռուսիան, որ մայիսի 31ին բացէ ի բաց յայտարարած էր - «Ոչ մէկ պարագայի տակ Ռուսիա ճնշում գործածելու կը միանայ», եւ վերջացաւ: **Ահա թէ ինչու արմենականներս հաստատ մնացինք մեր սա տեսակետին վրայ, թէ ինչքան ալ առատորէն թափենք մեր արիւնը, Եւրոպա, երբ իր շահը այդ չի պահանջեր, պիտի չմիջամտէ մեր խնդրոյն ու հետեւաբար պէտք է զգուշանալ զուր տեղ կոտորուելէ եւ տկարանալէ»²⁴:**

Հատկապէս մեր ընդգծածը պատմականորէն հիմնավորված և արդիական հնչեղություն ունեցող եզրակացություն է:

Միանգամայն ճիշտ, բայց ցայսօր քիչ շրջանառված է Ա. Եկարյանի եզրակացությունն այն մասին, թէ ինչու Վասպուրականը վերջինը եղավ կոտորված նահանգներից, այն է՝ «այդ կը պարտինք արմենականներուն, որոնք ի գործ կը դնէին առանց աղմուկի եւ ցուցադրութեան զինուելու եւ պատրաստուելու միայն ինքնապաշտպանութեան համար»²⁵:

Պատմագիտական հայեցակարգի աղերս ունի նաև նրա տեսակետն այն մասին, որ «Վանի ջարդերը ընդհանուր բնույթ կրող կոտորածներ չէին, այլ՝ թշնամիին հետ յեղափոխական խումբերու հանդիպումներ, եւ այս պատճառով առաջ եկած մասնակի սպանութիւններ, զիւղական շրջաններու մէջ»²⁶:

Եվ սա այն պատճառով, որ Վանը համեմատաբար լավ էր նախապատրաստված:

Արմենականների որդեգրած քաղաքական նպատակների մասին Ա. Եկարյանը հետևյալն է գրում. «Գալով ծրագրին՝ հեռու ընկերային բարդ խնդիրները գրչի մէկ հարուածով լուծելու յաւակնոտութենէն, հեռու նաեւ երիտասարդական վառ երեւակայութիւնը եւ զգացումները շողշողուն բառերով ու ֆռագներով գրաւելու ձգտումէն, ան կը դաւանէր մէկ բան - **արթնացնել հայ ժողովուրդեան մէջ ինքնագիտակցութիւնը, դնել զայն ամէն տեղ ինքզինքը պաշտպանելու վիճակին մէջ ու սպասել յարմար առիթի մը, քաղաքական բարդութեան մը, ուր մտած ըլլար նաեւ Թուրքիան, եւ այն ատեն միայն դուրս տալ միահաղոյն ընդվզումով մը՝ իրականացնելու համար ազգային խտէլը»²⁷ (ընդգծումը մերն է - Ս. Ս.):**

Փաստորէն ա) արմենականները նախատեսում էին գաղտնի զինում՝ ինքնապաշտպանության համար, բ) Թուրքիայի աննպաստ կացության մէջ հայտնվելու պահին՝ ընդհանուր ապստամբություն:

Սա միանգամայն իրատեսական ծրագիր էր, որն ընդունում էին նաև Դաշնակցության մի խումբ գործիչներ և որը ողջ ՀՅԴ համար միայն 1905 թ. սկսած դարձավ գործունեության պարտադիր ուղեցույց:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 55:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 64:

Հետաքրքիր է, որ Ա. Եկարյանի, Մ. Ավետիսյանի և նրանց նման մտածողների տեսակետները կիսում էին մեծ տերությունների որոշ ներկայացուցիչներ: Վերլուծելով նրանցից Վանի անգլիական հյուպատոս Հովվարդի տեսակետները՝ Ա. Եկարյանը գրում է, որ ըստ նրա՝ **«հայ ղեկավարներու ամբողջ ջանքը ըլլալու է կարելի եղածին չափ քիչ կորուստով դուրս գալու աշխատիլ փոխանցման այս շրջանէն, եւ մանաւանդ աշխատիլ չթշնամանալ բնակակից ուրիշ տարրերու հետ:... Զգրգռել թուրք մոլեռանդ ժողովուրդը, ընդհակառակն, սիրաշահիլ եւ զայն բաժնել օրուան կառավարութենէն, ահա անգլիական հիւպատոսին խորհուրդը մեր յեղափոխականներուն»²⁸:**

Այս գաղափարը, որով Ա. Եկարյանը փորձում է ավելի համոզիչ ներկայացնել հայ ազատագրական պայքարի վերաբերյալ իր համոզմունքները, միանգամայն ճիշտ հետևության տեղիք է տալիս. այն է՝ **հայ ազատագրական պայքարը պետք է ընթանար այնպիսի ճանապարհով, որը չհանգեցներ արևմտահայության կոտորվելուն, քայքայվելուն և ջլատվելուն:**

²⁸ Նույն տեղում, էջ 66: Ի դեպ, օտարերկրյա գործիչների /հյուպատոս, միսիոներ և այլն/ նման խորհուրդ-հուշումներ առկա են նաև հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ Կոմսի /Վ. Փափազյան, Իմ Յուշերը, հատոր առաջին Պոսթրեն, 1950, էջ 229/ , Արամ Մանուկյանի /Արամ, Մահւան յիսնամեակին առթիւ, Պեյրուք, 1969, էջ 263/ և Արևմտյան Հայաստանում մաքառած այլ գործիչների հուշերում: